

O'SMIRLARDAGI DEVIANT XULQ-ATVOR (JINOYAT) MOTIVLARI SHAKLLANISHINING EMPIRIK O'RGANISH TAHLILI, SHAKLLANGANLIK HOLATI VA XARAKTERLI XUSUSIYATLARI TAVSIFI

Maxmatqulov Ilyos Sadulla o'g'li¹

¹Leytenant, Urgut tuman IIB JXX XPB VYBIG VYMB inspektor-psixologi

Nazarov Azizbek Bektosh o'g'li²

²Leytenant, Urgut tuman IIB JXX XPB VYBIG VYMB inspektor-psixologi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7077381>

Annotatsiya: O'smirlardagi salbiy xulq-atvor profilaktikasi va korreksiyasini bosqichma-bosqich o'rganish natijasida o'smirlardagi salbiy xulq-atvorning faqat o'ziga xos, fenomenal jihatlari namoyon bo'ladi. O'smirlarda salbiy xulq-atvorning paydo bo'lishi murakkab jarayon bo'lib, u o'smirlarning ehtiyojlari, qadriyatlari, hissiyotlari va shakllanayotgan ijtimoiy muhitida shakllanib boradi. Ushbu maqolada mazkur muammo ilmiy-psixologik jihatdan tadqiq etilgan.

Tayanch so'z va iboralar: jinoiy xatti-harakat motivlari, jinoyat motivlari, ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS), ehtiyojlarning qondirilmay qolishi, «Kuchlilik», "O'smirlarga xos vaziyatdan chiqish".

Yoshlar tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan ota-onalar, o'qituvchi- tarbiyachilar va jamoatchilik oldida barkamol yoshlarni tarbiyalashdek ustuvor vazifalar turgan bir paytda ba'zi yoshlar tarbiyasida yuzaga kelayotgan muammolar, kamchiliklar, xususan xulq-atvorida namoyon bo'layotgan jinoyat motivlari va unga mos xatti-harakatlarning uchrab qolayotganligi tarbiya uchun mas'ullarni tashvishga solmoqda.

Oilada qaror topgan o'zaro munosabatlar, uning ta'sirida yuzaga kelgan tarbiya muhiti va farzandlar tarbiyasiga bo'lgan e'tibor buning asosini tashkil qiladi.

Yoshlar tarbiyasi bilan bog'liq muammolar, xususan yoshlar xulq-atvorida yuzaga kelayotgan jinoiy xatti-harakat motivlari, ularni yuzaga kelishi va shakllanish sabablari, yoshlar tarbiyasiga, ma'naviyatiga va dunyoqarashiga putur yekazishi bilan bog'liq oqibatlar va boshqa salbiy natijalar salmog'ini asoslashga urindik.

Shunga tayanib, biz ushbu paragrafda o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishini ta'minlaydigan salbiy omillarni, jinoiy xatti-harakatlarning shakllanganlik holatini, yo'nalganligi va ularga ta'sir ko'rsatayotgan tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va tarbiyaviy-psixologik omillar hamda shart-sharoitlar ta'sirini o'rganishni tadqiqotimizning muhim maqsadi sifatida belgiladik.

O'smirlarda deviant xulq-atvor (jinoiyat) motivlari shakllanishini tub sabablari va mohiyatini aniqlashga yo'naltirilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS) quyidagicha ilmiy-uslubiy tuzilishga ega. «Quyida sizga berilayotgan savollarga o'ylab, o'zingiz aynan to'g'ri deb bilgan sabab va omillarga tayanib aniq javob berishingizni (munosabat bildirishingizni) so'raymiz. Javoblaringiz hayotiy va real voqeyelikka asoslanib, ilmiy nuqtai nazardan baholanadi».

Tadqiqot uchun o'rganilayotgan (1- jadvaldagi) o'smirlarda jinoiyat motivlari shakllanishiga ta'sir etadigan muhim sabablar, omillar va manba'larni aniqlash uchun o'smirlar va ularning tarbiyasi uchun mas'ul kishilar tomonidan omillarning ahamiyatiga qarab tanlanishi aytiladi. Ular tomonidan tanlanganlik darajasi (o'rni) 1-o'rin (maksimal) dan 5-o'rin (minimal)gacha belgilandi. Tadqiqot o'tkazilgandan so'ng yoshlarda uchrab qolayotgan jinoiy xatti-harakatlar manba'larini aniqlash uchun yoki belgilarning ahamiyat darajasi (o'rni)ni aniqlash va shunga nisbatan foiz imkoniyatini chiqarish maqsadida biz quyidagi tahlil (formula)dan foydalandik. 1-darajali deb tanlangan belgilar 5 imkoniyatga, 2-darajalilar 4 imkoniyatga, 3-darajalilar 3 imkoniyatga, 4-darajalilar 2 imkoniyatga, 5-darajalilar 1 imkoniyatga ega ekanligini belgiladik.

Ahamiyatiga qarab 1-darajali (5 imkoniyatga ega) deb ko'rsatilgan belgi uchun 100 % (eng yuqori ko'rsatkich) belgilansa, u holda 5-darajali (1 imkoniyatga ega) deb ko'rsatilgan belgi o'z-o'zidan ($100\% : 5=20\%$) 20% ga teng bo'ladi. Agar tadqiqot o'tkazilgan o'smir yoshlardagi jinoiyat motivlarini aniqlashga xos manbalar yoki belgilar tanlovda ahamiyatiga ko'ra, 1,59 darajani olgan bo'lsa, unda ushbu ko'rsatkich 1-darajalidan 0,59 daraja pastligini bildiradi. Yoki 5 imkoniyatdan 0,59 imkoniyat chiqarib tashlanadi, natijada 4,41 imkoniyat ($5-0,59=4,41$) hosil bo'ladi. Bir imkoniyat 20 % ga teng bo'lganida 4,41 imkoniyat 88,2 % ($20\% \times 4,41 = 88,2\%$) ga teng bo'ladi. Boshqa manba yoki belgilarning ko'rsatkichlari ham huddi shu tartibda ishlandi.

1-jadval

O'smirlarda deviant xulq-atvor (jinoiyat) motivlari yuzaga kelishining manbalari

№	M A N B A L A R	Tanlov natijalari	
		O'rin	Foiz
1.	O'smirlardagi mavjud ehtiyojlarning qondirilmay qolishi ta'sirida	1	90,8
2.	Hayotiy zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy narsalarga o'zi xohlaganidek erishish maqsadida	2	82,9
3.	Tengdoshlari va jamoa orasida o'z mavqeyini saqlash va barqarorlashtirish maqsadida	3	77,6

4.	O'zini namoyon qilish, o'z ta'sirini o'tkazish va o'zini tan oldirish uchun	4	75,6
5.	«Kuchlilik»ni qo'lga kiritish, boshqarishga erishish, o'z mavqeyini orttirish hamda boshqalarga ta'sir doirasini kengaytirish maqsadida	5	65,7

Ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS) o'smirlar xulq-atvorini aniqlash va atroflicha o'rganishga yo'naltirilgan savollardan tarkib topgan bo'lib (1-jadval), ularning hayoti va faoliyatida ko'proq qaysi deviant xulq-atvor motivlari (xususan jinoyat motivlari) yetakchilik qilishi aniqlandi. So'rovnoma shunday tuzilganki, uni tashkil etgan savollar yordamida inson mohiyatini, uni shaxs sifatida shakllanishi va taraqqiyotini ta'minlaydigan tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy va psixologik-pedagogik omillarning ta'sir doirasini, ular o'rtasidagi qonuniyatlarning mushtarakligini, zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarning ahamiyatini baholash o'rganildi.

Natijalarni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, o'rganilayotgan o'smirlarning xulq-atvorida jinoiy xatti-harakatlarni shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan motivlardan quyidagilar boshqa omillarga nisbatan ustunlik qilayotganligi aniqlandi.

Mazkur jadvalda bayon qilingan natijalar tahlili bizga o'smirlarda deviant xulq-atvor (jinoyat) motivlari yuzaga kelishining sabablari, manbalari va yo'nalganligini aniqlashga doir yaqqol tasavvurga ega bo'lishimiz uchun zarur edi.

Biz o'rgangan respondentlar tomonidan o'smirlar xulq atvorida yuzaga keladigan salbiy jihatlarning sabablari (manbalari) ulardagi mavjud ehtiyojlarning o'z vaqtida qondirilmay qolayotganligining ta'siri natijasi (1-o'rin 90%), sifatida baholandi. Bunda, birinchi navbatda o'smirning ota-onasi, yaqin qarindoshlari, o'qituvchilar va boshqa bolaning jismoniy va psixologik rivojlanishi uchun mas'ul kishilar o'smirlarda kechadigan jismoniy-biologik, ma'naviy-ma'rifiy va psixologik-pedagogik qonuniyatlarni bilishlari, shunga amal qilib yoshlar tarbiyasida doimiy nazoratda bo'lishlari, tarbiyada o'zgarishlar yoki yutuqlar bo'lganda muntazam kuzatish orqali ularni qayd qilib borishlari, o'smirning keyingi bosqich tarbiyaviy taraqqiyotini ta'minlash va to'g'ri yo'nalish olishi uchun kundalik zarur tarbiyaviy shart-sharoitlarni maslahatli va kengashilgan holda tashkil qilib takomillashtirib borishlari lozim bo'ladi.

Ana shunday tarbiyaviy jarayon va tarbiyaviy bosqichlarda (oilada, maktabda va mahalla-guzarda) o'smirlardagi mavjud ehtiyojlarni qondirilmay qolishi yoki bu ehtiyojlarga e'tiborsizlik, loqaydlik, o'zi bo'larchilikka qoldirish ular tarbiyasida qator muammolar shakllanishiga, eng muhimi o'smirlar xulq-atvorida ulardagi mavjud qondirilishi zarur bo'lgan ehtiyojlarni "O'smirlarga xos vaziyatdan chiqish" yoki muammoni yechish maqsadida noqonuniy yo'llar bilan, jamiyatda odamlar orasida, xususan o'smirlar o'rtasida amal qilib turgan qadriyatlar, urf-odatlar va me'yorlarga (xalq psixologiyasiga) amal qilmay, jinoiy xatti-harakatlarga tayanib, ulardan foydalangan holda amalga oshiriladi (erishiladi). Bunday holatda maqsadga osonlikcha erishish yoki noqonuniy xatti-harakatlarning tez-tez takrorlanib turishi o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga asos bo'ladi. O'smirlarda bunday chora va usullarning yuzaga kelishi, takrorlanishi natijasida sterotiplashishi (barqaror sifat va xususiyatlarga aylanishi) o'smirlar uchun hayotiy zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy narsalarga o'zi xohlaganidek erishish maqsadini motivasion tizimini shakllantiradi.

Biz olib borgan tadqiqotlarimiz tahlillariga ko'ra, respondentlarning (2-o'rin, 82,9%) o'smirlar xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishining muhim sabablaridan yana biri o'smirlar kundalik hayoti va faoliyati uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy narsalarga o'zi xohlaganidek erishish yo'llarini o'zi belgilashidir.

O'smirlik yoshida ko'zga tashlanadigan eng muhim xususiyatlardan biri, bu ularning o'zini-o'zi anglashga bo'lgan e'tiborlarining kuchayishidir. Bu o'rinda o'smir o'zida mavjud bo'lgan, endi yuzaga kelayotgan va yuzaga kelishi kutilayotgan (orzu qilgan) xususiyatlar, sifat va fazilatlarga o'rganadi, aynanlashtiradi, nazorat qiladi, baholaydi va ulardan amaliy turmushida va faoliyatida foydalanib ko'radi. O'zidagi mavjud imkoniyat va imkoniyatsizliklarni yaqinlari, tengdoshlari va boshqa yoshlarniki bilan taqqoslaydi farqlar va imkoniyatlarni baholaydi. O'smirlardagi bu xususiyat tengdoshlari va jamoa orasida o'z mavqeyini saqlash va barqarorlashtirish choralarni ko'rishni taqozo etadi. Tadqiqotlarimizda o'rganilgan o'smirlarga xos ana shunday xususiyatlar ham ular xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishiga muhim sabab sifatida ta'sir qilishi aniqlandi (3-o'rin 77,6%).

O'smirlarda xulq-atvor rivojlanishining bunday tus olishi, motivasion yo'nalganlik o'z tengdoshlari va jamoa orasida "o'zini namoyon qilish, ularga o'z ta'sirini o'tkazish va o'zini tan oldirish" munosabat tizimini shakllantirib boradi. O'rganilgan respondentlar tomonidan o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishi uchun ana shunday xususiyatlarning mavjudligi (4-o'rin 75,6%) eng muhim sabablar sifatida e'tirof etilgan.

O'smir xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishining yuqori bosqichi sifatida yuzaga keladigan "Kuchlilikni qo'lga kiritish, boshqarishga erishish, o'z mavqeyini orttirish hamda boshqalarga ta'sir doirasini kengaytirish"ga intilish (5-o'rin 65,7%) jinoiy xatti-harakatlarga tayyorgarlik, yo'nalganlik, natijalarga erishishni ta'minlash bosqichini ham ifodalaydi.

Bu holatlar aynan shunday o'smirlar yashayotgan oilalarda ota-ona munosabatlaridagi beqarorlik, tarbiyaviy jarayonlarga yengil-yelpi qarash oqibatida tarbiyaning yaxshi kechmayotganligi, oilaning moddiy va ma'naviy taqsimotidagi kamchiliklar, uzilishlar eng muhimi, oilaviy tarbiyada loqaydlik, beparvolik, o'zi bo'larchilikka qoldirish, e'tiborsizlik holatlarining hukm surishi natijasidir.

Tadqiqotlarimiz maqsadiga ko'ra 1-jadvalda bayon qilingan natijalar tahlili bizga o'smir xulq-atvorida jinoyat motivlari yuzaga kelishining manbalari va yo'nalganligini aniqlash maqsadida yaqqol tasavvurga ega bo'lishimiz uchun zarur edi. Biz shunga tayanib, o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining asosiy sabablarini aniqlashga harakat qildik. O'zbek milliy-madaniy muhitida shakllanayotgan o'smir yoshlar, ularning ota-onalari, o'qituvchilari, tarbiya uchun mas'ul huquq-tartibot organlari va jamoatchilik bilan o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining asosiy sabablarini aniqlash maqsadida tadqiqot ishlari olib borildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 37-son, 426-modda.
2. Komilova N.G'. Xulqi og'ishgan yoshlar psixologiyasi // O'quv qo'llanma. - Tashkent, 2017.-176 s.
3. Karimova V.M. Yoshlarda o'zbek oilasi to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. – 309 b.
4. [31] Qodirov U. Yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashning psixologik jihatlari. - Toshkent, 2013. - 236 b.